

KIRGIZLARIN DİĞER ORTA ASYA KAVİMLERİ İLE ETNİK TEMASLARI

Dr. Mustafa KALKAN*

ÖZ: Kırgızlar, uzun yüzyıllar Yenisey ve Tanrıdağları (Tiyenşan) bölgesinde yakın coğrafi çevrede iki asker millet (Türkler ve Moğollar) arasında yaşamak zorunda kalmıştır. Tatbik edilen her türlü askerî, demografik ve kültürel baskıya, bütün gücüyle direnen ve bu hâkimiyeti kabullenmek istemeyen bir kavmin tarihî seyri araştırmamızda ele alınmıştır.

Dolikosefal, Brakisefal ve Mongoloid ırkların sırasıyla etkisine maruz kalan Kırgızların etnik yönden var olma mücadelesi, dönemlerine göre tespit edilmeye çalışılmıştır. Brakisefal ve Mongoloid ırkın derin izlerini bedenlerinde taşıyan Kırgızların, askerî-kültürel-etnik baskılarla dize getirilmeleri ve günümüze farklı bir fizyonomiyle nasıl ulaştıkları mevcut çalışmayla ortaya konulmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızlar, Asimilasyon, Antropoloji, Brakisefal, Dolikosefal, Mongoloid, Yenisey, Tanrıdağları, Kazak.

The Ethnical Relations of Kyrgyz People with Other Middle Aisian Tribes

ABSTRACT: Kirghiz people had to live among two belligerent tribes, namely Turks and Mongols, in a geographical region near Yenisei and the Tien Shan range of mountains for centuries. This research covers the historical course of these people who were under military, demographic and cultural pressure and their resistance against this sovereignty with all their might.

The Kirghizs' struggle to continue their existence ethnically under the influence of Brachycephalic, Dolichocephalic and Mongoloid races respectively is tried to determine in terms of period. How the Kirghizs who had to carry the signs of Brachycephalic, Dolichocephalic races on their bodies submitted to the military and cultural pressures and how they have reached different physionomy to the present day are tried to be

* Kırgız-Özbek Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Türkoloji Anabilim Dalı Başkanlığı. Oş-Kırgızistan. kalkan12@hotmail.com

presented using annuals, travelbooks, anthropological, archaeological data in the study.

Key words: The Kirghizs, assimilation, anthropology, Brachycephalic, Dolichocephalic, Mongoloid, Yenisei, the Tien Shan range of mountains, Kazakh.

Giriş

Etnik tarih meselesi ve insanların hangi kan bağıını taşıdığı sorusu tarihin en eski dönemlerinden beri Orta Çağ'da hatta Yeni Çağ'da bile sosyal grupların ilgisini çekmiştir. Bunun içinde her zaman insan ırklarının özellikleri,¹ kanlarının arılığı, nereden geldikleri ve hangi yabancı kavimlerle akrabalık bağıına sahip oldukları gibi çeşitli sorular, cevap verebilecek bilgi sahibi kişileri gerektirmiştir. Hatta asil kana (yönetici sınıfa-ak süyeğe) sahip olmadığı halde üstünlük tesisine yönelmek, yönetimi ele geçirmek ve rakiplerini bertaraf etmek için toplumun önde gelenleri arasında nesep ilmini (ensab-şecere) bilen insanları yanlarında barındıran hanlar bile mevcuttur. Bu hissiyata rağmen bilinmektedir ki “Milletler tarihten önceki devirlerden beri karışmış olduğundan, bugün hemen hiçbir milletin bütün fertleri o milletin mensup olduğu ırkın hususiyetlerine mâlik değildir. Ancak bu ırkı temsil eden örnek tipler, kavim içinde en çok rastlanan tipler mevcuttur”(Arsal 1972: 31). Birçok etnik problemin çözümü için tarihin en eski dönemlerine kadar inmek ve bu dönemin kaynaklarını taramak gerekir. Etnik tarihi öğrenmek için sadece tarih ilmi yeterli değildir. Bu disiplinin yanı sıra araştırılan kavmin nerede yerleştiği, yaşayış şekli, kültürel seviyesi, sosyal ilişkileri, dil özellikleri, etnik yapısındaki demografik hareketliliğin zamana göre gösterdiği seyir ve yerleşim bölgelerinin incelenmesi büyük bir önem arz eder. Bunun içinde etnik tarih araştırmaları, tarih ilminin yanı sıra arkeoloji, antropoloji (fizikî-kültürel, tarihsel ve siyasal), demografi, istatistik, etnik sosyoloji, etnografya, tıp (anatomi ve bazı dalları) ve coğrafya gibi disiplinlerden faydalanma mecburiyetini doğurur. Özellikle antropoloji tarihi ve antropolojinin alt kolları tarih ilmi için büyük bir önem arz etmektedir. Belirtilen disiplinlerin materyallerinden yararlanılmadan etnik tarih araştırmalarından sonuç alabilmek tam olarak mümkün değildir.

S. M. Abramzon, “Sosyal hareketleri incelemeyen, ekonomik mücadelelerin sosyal yapı üzerindeki etkisine değinmeden, günlük yaşayış şekli içinde yer alan çeşitli gelenekleri göz önünde bulundurmadan siyasî olayları ve askerî mücadeleleri inceleyerek etnik tarihi tespit etmenin mümkün olamayacağını belirtir”(Abramzon 1999: 15). Etnik tarih husu-

¹ Irk: “Belli genetik birleşimlerin sonucunda oluşan ortak, fiziksel yapı özelliklerine sahip olan toplumların oluşturduğu büyük bir gruptur” (Güvenç 1999: 43).

su, eski tarihlerde hâkimiyet tesisinde sosyal statü aracı olarak kullanılırken, günümüzde amaç farklılıkları göz önünde tutularak siyasî hedefler için araştırılmaktadır. Son yüzyıllarda fizikî antropolojinin² bir disiplin (bilim dalı) haline gelmesi ve tıbbın yeni dallarının şekillenmesi sonucunda siyasî tarihle bütünleşme tesis edilmiş bu da genetiğin politik amaçlar (siyasal antropoloji) doğrultusunda kullanılmasına şans tanımıştır. Tarihin ilk dönemlerinden beri en eski cesetlerin etnik kimliklerini tıbbî tahlillerle değerlendirmek ve bu verileri genoloji ilminin istatistikî sonuçları ile tespit etmek artık mümkündür. Etnik kimlikleri geriye doğru taramanın mümkün hale gelmesiyle birlikte, millet olarak sosyal kimliğini oluşturmayı başaran çok uluslu devletlerin coğrafi etnik haritaları tespit edilmeye başlanmıştır. Bu da çok uluslu olan devletler için büyük bir tehlike oluşturduğundan, yabancıların genetik verilere dayalı olarak fizyonomik araştırma yapmalarına fırsat verilmemektedir. Günümüzde, genoloji ve fizikî antropolojinin mevcut metotlarıyla asırlardır köklü bir millet olarak görülen birçok devletin etnik yapısını teşkil eden çok farklı karışımların olduğunu tespit etmek mümkün hale gelmiştir.

O. Smaguloğlu'nın verdiği bilgilere göre çok eski dönemlerden itibaren bir ırkın özelliklerini tespit edebilmek için günümüzdeki numunelerle eski dönemlere ait olan ve tarihî coğrafyası belirlenmiş cesetlerin karşılaştırılması sonucunda çok ilginç sonuçlar elde edilebilir (Smagululu 1994: 70). Bunun içinde ceset verilerinin tespitiyle beraber kranioloji (baş yapısı), odontoloji (diş morfolojisi), dermatoglifi (el ve kol derileri) ve serolojisinin (kan gruplarının) karşılaştırılarak mevcut cesedin hangi ırka ait olduğunu bulmak, diğer ırklarla karışım karışmadığını tespit edebilmek kolay bir hale gelmiştir.

Kırgızların Kazaklar ve Moğollarla Yaşadıkları Etnik Yakınlaşma

Kırgızların etnik tarihleri göz önüne getirildiğinde, antropoloji ilmi açısından çok etaplı ve zor dönemlerin mevcut olduğu görülür. Bu kavmin farklı bölgelerde yaşaması, etnik yapıları farklı olan kavimlerle kaynaşmaları ve farklı kanların karışımı, tipik antropometrik³ özelliklerini değiştirmiştir. Bunun içinde Kırgız antropolojisini araştırırken tarihinin farklı dönemlerinde Kırgızlarla karışmış olabilecek etnik komponentleri (karışımları) tüm değerlendirmelerde göz önünde bulundurmak gerekir.

² “Çeşitli ırklar arasındaki farklar (ve benzerlikler) ile uğraşır. Konusu, anatomi ile fizyolojidir, beden biçimidir kan gruplarıdır; türleri fiziksel yetenekleri ya da sınırları, soydan aldıkları özellikler ve bunların birbirleriyle ilişkileridir”(Wells 1984: 10).

³ Antropometri: “Eski Yunanca anthropos (insan) ve metria (ölçme) sözcüklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. İnsan bedeninin ölçülmesi anlamına gelir. Ayrıntılı tanımıyla, insan bedeninin ve iskeletinin boyut, biçim ve bileşim yönünden ölçülmesidir” (Duyar 2003: 55).

Kırgızların antropolojik yapıları değerlendirilirken Yenisey-Altay (Vasary 1971: 475) bölgesinde yaşayanların etnik yapısı ile Tanrı dağları bölgesindekilerin fizikî özelliklerinin (Debets 1956: 12) birbirinden bazı farklılıklarla ayrıldığı unutulmamalıdır. Yani her iki etnik grup arasında belirgin bir fizyonomik farklılaşmanın olduğu her değerlendirme de dikkatle göz önünde bulundurulmalıdır.

Kırgızların, Yenisey bölgesinde Moğol, Mançu ve Tunguz kavimleri ile olan etnik alakalarının yanı sıra Tanrı dağlarında yaşadıkları dönemlerde Kıpçak, Oğuz, Moğol, Karakitay, Kalmak ve Kazak kavimleri ile olan ilişkilerinin de değerlendirilmesi gerekir (Turgun 1986: 28). Bu fizikî⁴ farklılıkların şekillenmesinde iklimin (yani coğrafi özelliklerin) büyük etkisi vardır. A. N. Bernştam'ın ifadelerine göre; geçim şeklinin değişmesinin (tarım toplumları ile konar-göçer olarak yaşayan toplumların) insan fizyonomisi üzerindeki etkisi belirgindir. "Fizikî değişimlerde yenen yiyeceğin insan bedeni ve gelişimi üzerindeki etkisi, boy yapısı üzerindeki tesiri, derisinin yapısı, diş özellikleri ve saç dokularının farklılığında iklimle birlikte yaşayış şeklinin unutulmaması gereği önemle belirtilmektedir"(Bernştam 1999: 149-150).

Kırgızların etnik yapıları dikkatle incelendiğinde, tarihî seyri dönemlere göre ayırma gereği görülür. Araştırılan konu XIV.-XVI. yüzyılı içine almasına rağmen antropolojik verileri incelerken sadece o döneme ait materyallere dayalı olarak hareket etmek ve etnik araştırmaları sonuçlandırmak mümkün değildir⁵. Bu dönemler, Kırgızların kültürel ve fizikî etkileşim içinde bulunduğu medeniyetlerin isimleriyle adlandırılacaktır.

Kırgızlar, milattan önceki asırlarda sosyo-kültürel kimliklerini şekillendirmiş ve oldukça büyük bir nüfus potansiyeliyle buldukları bölgelerde etkin rol oynamışlardır. Milletlerin tarih sahnesine güçlü bir şekilde çıkmadan önce sosyal yapılarını şekillendirdikleri ve devlet kurma tecrübesini yaşanan olaylara bağlı olarak yapılandıkları görülür. Hiçbir kavim, kısa bir zaman dilimi içinde büyük devletler kurabilecek tecrübeye sahip olmadan bu siyasî teşekkülün uzun süre şekillendirememiştir. Bunun içinde devlet kurma geleneğinin kavimlere-milletlere köklü bir geçmiş teşkil edeceği bilinmelidir. Kırgızların siyasî yapılarını şekillendirdikleri tarihler, Hunların yaşadıkları döneme denk gelmektedir. Kırgızlar bu zaman dilimi içinde kendi dilleri ve yönetim anlayışları gereği hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Belirtilen dönem tespitlerimize göre 1.

⁴ Fizik: "Bir tipin sürekliliğini gösteren, kan bağılıklarını ifade eden ırk esasında tabii bir grubu temsil eder" (Kansu 1986: 169).

⁵ Bu döneme ait bütün veriler, doktora tezi olarak çalışılan daha sonra da Kırgızlar ve Kazaklar, İstanbul, 2006 adıyla yayınlanan kitaptan alınmıştır. Mevcut çalışma, doktora tezini teşkil eden bölümlerin sonuçlarından oluşmaktadır.

dönemi (I. Kırgız kültürü dönemini) ifade etmektedir ve çok güçlü bir etnik-sosyal yapılanmanın yaşandığı dönemdir. Bu dönem konar-göçer kavimlerin siyasî teşkilatlanma sürecini tamamladıkları M.Ö. VII.-VI. yüzyılı içine almaktadır. Hun Devleti'nin kurulduğu ve Mete Han'ın askerî hâkimiyetini sağladığı M.Ö. 209 yılına kadar, Kırgız dilinin ve etnik tesirinin geniş bir bölgede etkili olduğu bilinmektedir. Bu tarihlerden sonra ise M.Ö. II. yüzyıldan M.S. IX. yüzyıla kadar **2. dönemin** (yaygın Türk kültürü döneminin) yaşandığı görülür. İkinci dönemde (Hunlar'dan sonraki iki üç asırlık kesinti - Wu-huan, Hsien-pi ve Juan-juan- döneminde yaşanmıştır) Kırgızlar, Hunlar tarafından etnik asimilasyona tabi tutuldukları gibi kültürel yönden de büyük kayıplara uğramış, uzak coğrafyalara sürülerek demografik üstünlükleri özellikle parçalanmıştır. Bu dönem, tetkiklerimize göre Kırgızların en ağır olarak kabul edilen iki etnik erime döneminden biridir (Kalkan 2000: 67-86).

3. dönem (II. Kırgız kültürü dönemi) kısa bir zaman (M.S. IX. ve X. yüzyıl) (Bernştam 1956: 500-1) dilimini içine alır. 1060 yılında tamamlanan Sin Tang-şu'da (Tang Sülalesi'nin Yeni Tarihi) verilen bilgiler, Kırgızların Avrupaî hususiyetleri bariz bir şekilde nasıl muhafaza ettiklerini göstermesi açısından önemlidir. Yıllık "Yaşayan halkın geneli uzun boylu, sarımsı saçlı, kızıl yüzlü ve gök gözlüdür. Kara saç iyi görülmez ama kara gözlü karakaşlı olanlar Li ling nesli olarak kabul edilir" demektedir (Sin Tan Şu 2003: 48). Göçler ve etkileşim içinde buldukları diğer kavimlerle birlikte yaşama mecburiyetinin getirdiği sonuç, bugünkü Kırgız fizyonomisini ortaya koymuştur. Günümüzde sadece birkaç Kırgız boyu içinde yukarıda zikredilen fizyonomik hususiyetler mevcuttur. Bu boylarda ağırlıklı olarak Türk kökenlidir ve Hun-Göktürk dönemine kadar varan köklü bir geçmişe sahiplerdir. Bu dönemde günümüz Kırgızistan'ı diye tanımlanan toprakları teşkil eden coğrafyada Türkeşlerin de yerleştikleri bilinmektedir. Cungarya, Yedisu ve Tanrı dağları bölgesi (Malyavkin 1981: 10) Türkeşlerin yerleşim alanları içine girdiğinden dolayı etnik kalıntı olarak Kırgız fizyonomisinde diğer kavimler gibi bir iz bıraktıkları unutulmamalıdır. Daha sonraki dönemlerde ise Karlukların⁶ bölgede hâkimiyetlerini tesis ederek Merkezî Tanrı dağları, Yedisu ve Narın nehri sahasını da içine alan yerlerde etkili oldukları görülür (Barthold C.III, 1965: 51-52). Bu kavimlerin dışında coğrafi çevre içinde yer almaları sebebiyle Bayırku, Basımıl, (Sümer 1999: 25-26) Çiğil ve Yağmaların (Genç 1981: 36-37) Kırgızların etnik yapısına dâhil olarak günümüz Kırgız fizyonomisini etkiledikleri bilinmektedir. Uygur Devleti (Gömeç 2000: 31) döneminde de bu etkileşimin devam ettiği Kırgızlarla

⁶ Karluklar, Divan'da Oğuz kabileleri arasında zikredilmektedir. Bu dönemde, Kırgız boylarının etnik yapısına Oğuz grupları da dahil edilmektedir (Mahmut Kaşkarî 1997: 533).

Uygurların sürekli bir askerî mücadele içinde olmalarına rağmen çeşitli etnik ilişkilerin yaşandığı belgelerle ortaya konmuştur (Malyavkin 1983: 101). Kırgızlar, 840 yılında Uygurların hâkimiyetine son vermelerine rağmen bu bölgede uzun süre varlıklarını devam ettirememişlerdir. A. Taşağıl'ın tespitlerine göre 900'lü yılların başında Kırgızlar bölgeden ayrılarak tekrar eski vatanlarına doğru tersine bir göç hareketine başlamışlardır (Taşağıl 2004: 4). Kitan darbesi, Yedisu sahasında Kırgız boylarına yaşama şansı vermediği için bu tespit büyük ölçüde doğrudur. Ama Yenisey'in bu dönemde Moğol gruplarının yavaş yavaş ele geçirmeye başladıkları bir saha haline geldiği de unutulmamalıdır. Karahanlılar döneminde, bölgenin etnik yapısını şekillendiren boyların ikinci başkenti olarak bilinen Balasagun şehri çevresinde yerleştikleri ve bu etnik kalıntıların da sonraki dönemlerde Kırgız boyları arasına karıştıkları etnik değerlendirmelerde veri tabanına dahil edilmelidir (Genç 1997: 42-43; Şeşen 1988: 19). Karahanlı Devleti'nin hâkimiyet yıllarında ve Kimekler döneminde İrtiş'ten başlayarak Taraz ve Şaş nehirleri arasında kalan bölgedeki boyların sonradan Kırgızlarla etnik yönden karıştıkları görülecektir (Kumekov 1972: 42, 53-54). Üçüncü dönemde Kırgızlar, bu boylar ile etnik olarak toparlanma sürecine girmiş ve bazı Kırgız boyları, Tanrı dağları bölgesinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Uzun sürmeyen bu dönemde tesis edilen askerî üstünlük sadece Kırgız boylarına toparlanma ve taze kan kazanma fırsatı verir. Milletlerin sosyal hayatlarının yapılanmasında yüz yıllık bir zaman diliminin çok uzun bir süre olarak kabul edilemeyeceği ortadadır. Siyasî toparlanmanın geçici sürede olsa bir ölçüde sağlanması hemen arkasından gelen Karakitay darbesinin vuruş gücünü azaltmıştır. Karakitayların, Kırgız boylarını askerî yönden ağır yenilgiye uğratmalarına rağmen etnik etkilerinin çokta fazla olamadığı anlaşılmaktadır. Karakitayların nüfus yapısı itibari ile bu bölgede azınlıkta kalmaları onlara bu şansı vermemiştir. Karakitaylarla Kırgızistan topraklarına gelen zümrelerin büyük bir kısmını Türk kökenli boylar teşkil etmiştir. Karakitaylar'dan sonra Kıpçak komponentlerinin bir etki oluşturduğu fakat etki sahasının daha çok bugünkü Kazak topraklarını içine alan gruplar üzerinde belirginleştiği görülür (Nurhacı 1984: 172).

4. dönem (Moğol kültürü dönemi) Moğolların batıya doğru hareket ederek Merkezî Asya'yı işgal ettikleri dönemi içine alır. Belirtilen tarihler, XIII. yüzyılın ikinci çeyreği ve XVI. yüzyılın sonuna kadar yani Moğolların Merkezî Asya kavimleri arasında eridikleri döneme kadar sürer (Molla Musa Sayrami 1986: 81-82). Kırgız tarihinde en ağır olarak kabul edilen ikinci ve en büyük etnik erime dönemi bu tarihleri içine alır. Zikredilen tarihler, sadece Kırgızları değil diğer Türk kavimlerini içine alan etno-kültürel asimile dönemidir. Kırgız boylarının sosyal yapılarının içine sızan Moğol etnik dokusu, dördüncü dönemden itibaren net olarak izlenebilir. Moğol kökenli birçok kelimenin Kırgız dili ile beraber Türk-

çe'yi de etkilemeye başladığı, bu dönemde açıkça tespit edilebilmektedir. Moğolca'nın Kırgız dil yapısı üzerinde baskı kurmak dâhil olmak üzere (Türkologlar tarafından eski Kırgız dilinin bazı önemli özelliklerinden uzaklaşarak Moğol diline yakınlığı dönem olarak kabul edilir) (Menges 2000: 95) belirgin etkiyi oluşturmaya başladığı zaman dilimi de bu döneme denk gelir. Bilindiği üzere eski Kırgızca ile günümüzde konuşulan Kırgızca arasında da çeşitli farklılıklar vardır. Ayrıca eski Kırgızca'nın Türkçe'den bazı farklılıklara sahip olmasına rağmen zamanla Türk kültür kuşağı içinde kalarak bir dönüşüme uğradığı anlaşılmaktadır. Fakat bu farklılığın lehçe farklılığından kaynaklandığını iddia eden Louis Bazin gibi otoritelerde mevcuttur (Ligetti 1986: 35; Roux 2001: 209).

Özellikle Kırgız antropolojisinin değişimi üzerinde duracağımız dönem, 3. dönemin sonları ve 4. dönemdir. **5. dönem** (III. Kırgız kültürü dönemi) olarak kabul edilen ve XVII. yüzyılın başından XVIII. yüzyıla kadar ulaşan dönemdir. Bu dönemde, Kırgızlar buldukları bölgelerde hâkimiyetlerini tesis ederek bazen Kazaklarla bazen de Kazaklara karşı durarak, diğer zamanlarda da çeşitli hanlıkların saldırılarını engelleme yoluna giderek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Belirtilen tarihler, çok güçlü etnik karışımın yaşandığı bir dönem değildir. Kırgızlarla Kazaklar arasında yer alan ve aynı adla **varlıklarını** sürdüren boyların askerî ve siyasî mücadeleler sonucunda coğrafî olarak yer değiştirdikleri bir dönem olarak görülebilir. S. M. Abramzon, "Kırgızların etnik tarihini Merkezî Asya'da, Kuzey Sibir'de, Orta Asya'da günümüz Kazakistan'ın bozkır sahasında çeşitli bağlarla şekillenen etnik gelişmeleri göz önünde bulundurmadan değerlendirmenin doğru olmayacağı" şeklinde açıklama yaparak, Kırgız tarihinin etnik yapısını dönemlere göre değil de etkileşim içine girdiği kavimlerin adıyla tanımlamıştır.

Saul Mateyeviç'in tasnifine göre Kırgızlar üç gruba ayrılmaktadır. "Bu grupların ilki ilk dönemlerden beri Kırgızlarla bir arada yaşayan yerli Türk boylarıdır. Karluklar ve Uygurlar (Karahanlı boyları) Kırgızlarla bir arada yaşayan boylardan müteşekkildir. İkinci gruba ise Sibir ve Merkezî Asya ile bağlı olan Merkezî-Batı Tanrı dağları, Pamir-Alay'ın kuzey-doğu ve doğu taraflarına göç ederek gelen Türk kökenli boylar girmiştir. Üçüncü gruba, Moğol, Kazak ve Nogay kökenli boylar dahildir" (Abramzon 1999: 4). A. N. Bernştam'ın değerlendirmelerine göre "Günümüzde Kırgızistan coğrafyasında yaşayan kabilelerin etnik yapılarının ilk dönemleri Usunlar (Wusunlar) ve onlarla akraba olan Ting-lingler ile yakın ilişki içindedir" (Bernştam 1999: 148; Ögel 1948: 277). L. V. Oşanın'e göre Ting-lingler etnik yapıları itibariyle Türk kökenli değildirler. Kırgızların da köken itibariyle Ting-linglerle akraba oldukları Çin

yıllıklarında geçmektedir.⁷ Son yıllarda Çin yıllıklarına dayalı olarak yapılan araştırmalar bu problemleri önemli ölçüde açıklığa kavuşturmaya başlamıştır. Ting-lingler “Kırgızlar, Huto ve diğer boylarla bu dönemde Baykal Gölü’nün batısından Güney Sibirya’ya Yenisey Havzası’na kadar uzanan sahada meskûn idiler” (Taşağıl 2004: 7). Kırgızların eskiden yaşadıkları yerlerde, fizikî yapı itibariyle büyük boylu, sarı saçlı, kızıl yüzlü ve gök gözlü oldukları açıklanmaktadır. Ting-linglerin ve Usunların, Kırgızların etnik yapısı ile karışması sonucunda Şarkî Sibir ırkının bir kolu oluşmuştur. Fakat bu noktada da ince bir ayrım vardır. Saklarla Usunlar arasında fizyonomik olarak bazı farklılıklar mevcuttur. Bu farklılıklar, Yedisu sahasındaki Usunlar arasında silikte olsa görülmektedir. Özellikle Usun kadınlarındaki Mongoloid izlerin baş yapısında belirginleştiği, Saklardaki Avrupaî özelliklerin ise daha açık olarak tespit edildiği anlaşılmaktadır (Akişev 1996: 290). Kırgızlar, Yenisey’de ak (kuzey) rasesinin (grubunun) elementlerini içlerine alıp Ting-lingler ile karışmış, fakat zamanla bu izleri kaybederek Türk ve Moğol kavimleri arasında melezleşmiştir (Aleksyev 1956: 127). L. V. Oşanın’ın “Kırgız antropolojisi ile ilgili tahlilleri ilgi çekici sonuçlar taşır. Araştırmalarında Kırgızların arasında Moğollaşan tipler daha çok görülmektedir. Bu tipler kısa başlı, esmer renklidir. Harezmi ve Maverâünnehir’in yerleşik halkının zamanla dil yönüyle Türkleşmiş olabilecek İranlılardan meydana geldiği belirtilmektedir. Yedisu halkının belirtilen elementlerle çok eski tarihlerden beri karışmış olabileceğini de özellikle vurgulanmaktadır” (Oşanın 1927: 262). Oşanın’ın verileri son yıllarda çürütülmüş ve Ting-ling gruplarının Türk kökenli oldukları açıkça tespit edilmiştir.

Tarihî hareketlilik ve farklı coğrafyalardaki mücadelelerin sonuçları, tarihçilerin yanı sıra antropologların ve diğer sosyal bilim dallarındaki uzmanların Kırgız fizyonomisindeki farklılaşmalara yönelmesini kaçınılmaz kılmıştır. Özellikle bu kadar mücadeleli tarihî seyir içinde varlık mücadelesi veren kavmin etnik yapısı itibariyle yok olmaması, Kırgız tarihine has olarak görülen başka bir niteliktir.

Kırgızların antropolojik yapılarında Asya veya Avrupa ırkına has fizyonomik tiplerden hangisinin etkili olduğu konusu üzerinde çeşitli tartışmalar olmuştur. Kırgızların antropolojik özelliklerini ayrıntılı olarak araştıran, bölge bölge Kırgız fizyonomisindeki değişimleri ve farklı kavimlerle olan karışımları inceleyen araştırmacılardan biride N. N.

⁷ “Yenisey Kırgızlarının Ting-ling (Dinling) ile etnik yönden karışımı (metisleşmesi) hakkında ilk malumâtlar Tang Sülalesi Tarihi’nde vardır. Çin yıllıkları bu karışımın IX. asırda belki daha önce VII. yüzyıldan itibaren başladığını açıklamaktadır. Yıllıkların tekstlerine dayalı olarak Kırgız topraklarında “...meskûn Ting-lingler ile karışık kaynaşmışlardır...aslında büyük boylu, (kızıl) sert saçlı, kızıl yüzlü ve kögüş (mavi-açık mavi) gözlüdürler” şeklinde bilgiler mevcuttur (Aristov 1896: 322).

Miklaşevskaya'dır. Kırgızların eski dönemlerden beri çok farklı bölgelerde bulunması sebebiyle, coğrafi saha genişliğinin antropologları zor durumda bıraktığı bilinmektedir. Buna rağmen uzun yıllar süren arkeoloji ve antropoloji ekspeditsiyaları, Kırgız tarihi için istenilen verilerin toplanmasını sağlamış ve sağlıklı araştırma sonuçlarına ulaşmak mümkün olmuştur. Bunun içinde Yenisey-Altay bölgesinden elde edilen arkeolojik-antropolojik materyallerle Tanrı dağları bölgesi verileri karşılaştırılmıştır. Bunun dışında Kırgız topraklarında yapılan incelemelerde farklı şehirlerde elde edilen veri sonuçları arasındaki benzerlik ve farklılıklar üzerinde durulmuştur. G. F. Debets'in yaptığı açıklamalarda Kırgızlar'daki Avrupaî antropolojik yapının Özbek ve Tacikler'deki özelliklerden daha zayıf, Mongoloid yapının daha belirgin veriler taşıdığını ifade ettiği görülür. "Mongoloid ırk, Asya kıtasını simgeler. Sarı ırk olarak da bilinir. Sayısal yönden bugün dünyanın en kalabalık topluluğudur. Bu ırk; Paleo-Sibirya, Moğol ırkı ve Endonezya olmak üzere üç gruba ayrılır. Bizim antropolojik anlamda ilgilendiğimiz ikinci grubu teşkil eder. Bu grupta gözler çekik, elmacık kemikleri çıkıntılı, yüz genellikle yassı ve geniştir. Burun fazla çıkıntı yapmaz. Saçlar düz ve siyahtır. Beden kılları beyazlara oranla az gelişmiştir. Tipik Mongoloid çekik gözün oluşmasında üç özellik devreye girer. Birincisi üst göz kapağının altındaki epikontus denilen yağ tabakası; ikincisi gözü dış taraftan daraltan deri kıvrımı ve üçüncü olarak gözün iç kısmında gözyaşı bezini maskeleyen deri kıvrımıdır. Bu üç özelliği Sibirya topluluklarında ve Kuzey Moğol ırkında sıkça görürüz. Mongoloid gruba giren topluluklarda baş brakisefal (uzunluğuna oranla geniş) bir yapı gösterir (Özbek 2003: 608). Mongoloid özelliklerde dikkat çeken en önemli nokta başın brakisefal özelliğidir. Araştırmamızda Türk antropolojik tipi olarak tanımlanan türün bu türe olan benzerlik ve farklılıklarının dikkatle ön plana çıkartılması mevcut karışıklığı gidermek içindir. Genel yapıdan hareket eden okuyucuları yanıltan bu nokta, çalışmanın tamamında Mongoloid hususiyetlerin belirgin bir üstünlük teşkil ettiğini düşündürebilir. Bu yanılsa sebebiyet vermemek için öncelikli uyarıda bulunarak küçük farkların "büyük alttürleri" ve birbirine benzeş olmayan grupları teşkil ettiğini zikretmek gerekir.

N. N. Miklaşevskaya, "Kırgızların günümüzde yaşadıkları topraklarda Sak ve Usunların antropolojik tipinde Avrupaî elementler çoktur. Onların başka ırklarla karışım döneminin Güney Sibirya'da, daha sonra Orta Asya'da başladığı görülmektedir. XIII. asırdan itibaren Tyan-Şan'da Merkezî Asyalı tip üstünlük tesis etmeye yönelmiş ve bu gelişmelere bağlı olarak günümüzdeki antropolojik tip şekillenmiştir" demektedir (Attokurov 1996: 120). Mevcut verilerin sonuçlarını en iyi kullanan ve Kırgız ekspeditsiya verilerinin kritiğini yapan N. N. Miklaşevskaya, bu araştırmaları Kırgız ekspeditsiya raporlarında (V cilt) yayınlamıştır.

Farklı kaynakları kullanarak, çeşitli bölgeleri hareket merkezi olarak kabul edip Kırgız antropolojisini tanımlamaya çalışan araştırmacılar olmuştur. Bu araştırmalar da unutulmuş en önemli konu Kırgız fizyonomisinin tespitinde kullanılan materyallerin toplam olarak kabul edilebilecek oranın sadece % 30-35'ini oluşturuyor olmasıdır. Geriye kalan yüzde, daha arkeolojik araştırmalarla ortaya çıkarılmamıştır. Bunu için şimdilik kelimesini kullanmak ilmi objektiflik açısından sık sık tekrarlanması gereken bir kelime olarak görülür. Kırgızların fizyonomik görünüşleri nasıldır? Hangi özellikleri taşır ve diğer kavimlerden nasıl ayrılabilirler? gibi sorular birçok araştırmacının üzerinde durduğu önemli konudur. Bazıları genel bir tanımlama olarak Kırgızları; beyaz tenli, sarı, kızıl-al saçlı, konkogoy-silik kemer burun yapısına sahiptir demekle birlikte bazı araştırmacılar da yuvarlak baş, dik kara saçlı, burnu ve burun kenarları orta, gözlerinde sürmesi olmayan yani genel olarak Mongoloid tip şeklinde tanımlamaktadır.

“Kırgızlar köken olarak “İndo-Avrupalı” (Jiufrida rudjieri Homo sapiens indo europaeus anlamında) olup zamanla “Homo sapiens asiaticus” ile uzun asırlar süren karışım kaynaşma sonucunda, Türk kökenli halklardan (?) Moğollar zamanla İndo-Avrupalı elementleri eriterek içlerinde sindirmişlerdir denilebilir. Fakat bu tam olarak saf antropolojik materyallere dayalı değildir” (Oşanın 1927: 263). Kırgız antropolojisindeki değişimlerin zamana bağlı olarak farklılık arz etmesi diğer araştırmacılar gibi birçok Rus akademisyeni de bu bölgeye yönlendirmiş ve SSCB döneminden beri Yenisey, Abakan, Hakas, Sibir ve Sayan-Altay (Buşakov 1992: 67-70) bölgelerinde önemli kazı çalışmaları düzenlenmiştir. Bu kazılardan elde edilen veriler, Tanrı dağları bölgesindeki verileri bir ölçüde tamamlamakta diğer yönden de farklılıkları ortaya koymaktadır. Sovyet dönemi sonrası yapılan arkeoloji araştırmalarında da önemli sonuçlara ulaşılmıştır, Rus arkeolojisinin dev isimleri Kırgızlar hakkında çok önemli veriler toplamışlardır. S. M. Abramzon'un etnografik materyallerin sonuçlarından elde ettiği verilere göre, Yenisey Kırgızlarının günümüz Kırgızları ile fazla bir alakasının olmadığı, Doğu Tanrı dağları, İrtiş boyları ve Altay bölgesinde (Grumm-Grjimaşlo C.III, 1926: 14) yaşayan bazı Türk kökenli kavimlerle yakın etnik bağ kurduklarını ileri sürdüğü görülür (Abramzon 1999: 18; Aristov 2001: 198-206).

Bazı araştırmacılar, Kırgızların etnik yapılarının oluşumunda hangi bölgelerin etkin olarak rol oynadığını tartışırken bazılarının da bölge tezlerinin dışına çıkarak fizikî yapının şekillenmesinde farklı faktörlerin bulunduğunu iddia ettikleri görülür. Usun-Dinling, Altay, Tuva, Türk, Kıpçak, Karakitay-Moğol, Kalmak, Karakalpak ve Kazak gruplarının etnik etkileri ile ilgili çeşitli tezler vardır. Fizyonomik yapısı yönüyle Kırgızların, Moğol tipinin etkisi altına girdiği dönem Kuzey Sibir'de

M.S. I. ve II. yüzyıla tarihlenmektedir. Belirtilen tipolojik özellikler, Kuzey Sibir grubunu oluşturmaktadır. “Açıklanan özellikler ile Kırgızlar, diğer akraba kavimlerden şu ölçülerle ayrılmaktadır. Kırgızların Altaylılar’dan farklılığı, sakalı uzunca, burun kemiğinin az bükümlü oluşu, burun görünümü büyükçe, burun kenarlarının dışa çıkık oluşu, düz bir şekilde yerleşmiş olan burun delikleri arasındaki mesafenin yüzdesinin az oluşu ve boyunun uzun oluşudur. Bu karşılaştırmalar, Altaylılar ile Kırgızlar arasındaki farklılıkların ve Kırgızlar arasında Mongoloid özelliklerin az olduğunu ortaya koymaktadır” (Miklaşevskaya C.II, 1959: 371).

Du Runkun ve Go Binyan tarihî kaynaklarda Kırgızları; “Güçlü fizikî yapı olarak iki tür tip vardır: Bir bölümünün kızıl saç, sarı rengi ve gözleri köktür; diğer bir bölümü ise kara gözlüdür” (Du Runkun, 1997:134) şeklinde açıklamaktadır. Bu türler, özelliklerine ve fizyonomik yapılarına göre birbirlerinden küçük noktalarda ayrılmaktadırlar. Kırgız adının yanı sıra Kırgız etnik yapısıyla da ilgilenen L. Ligetti, “Kırgızların boy ve boya bağlı olan diğer küçük sosyal oluşum (uruk) gruplarında çok sayıda Moğol ismi görüldüğünü belirtmektedir” (Ligetti 1925: 369; Oşanın 1927: 260-261). Kırgız ve Kazak antropolojisi üzerinde uzman olan ve bu grubun özelliklerini sistemleştiren A. Haruzin, Kırgızların kendilerine has bir antropolojik özellik taşıdığını, bu özelliklerin ise şu şekilde olduğunu belirtir: “Kırgızlar orta boylu, geniş gövdeli, elinin parmakları ve yapısı kısa, vücudu güçlü, kilo almaya elverişli (çoğunlukla yaşlandığı zaman), derisinin rengi ak-sarı, ayakları eğri büğrü (attan inmedikleri için), ufak başının yapısında brakisefal özellikleri baskın, saç kara, dik ve çok sert, geç ağaran, yüz yapısı kemikli, derisinin rengi koyu (gök), burnu geniş-yaygın, sakalı seyrek geç çıkan, gözleri gök renkte (çakır) ve gençken daha çok kara renktedir” (Muhammed 1994: 179).

Kırgızların antropolojik yapısının genel özelliklerinde: sakalının zayıf olarak çıkışı, göğsündeki kılların yokluğu, yüzündeki elmacık kemiğinin belirginliği, çehresinin yan profilinin güzel olmayan görünüşü, burun kemiğinin düzlüğü, orta boyluluğu, küçükbaşlılığı, dik saçlarının kara rengi, göz kapaklarının karalığı ve vücudunun karalığı belirgindir. “Kırgızların antropolojik yapısı, Orta Asya ırk tipi ile Avrupaî tipin arasında Moğol özellikleri sergileyen bir grup olarak tanımlanır” (Haruzin C.I, 1889: 357, 374, 407).

Bilindiği gibi modern insan olarak kabul edilen Homo sapiens’in tarihi seyri içinde, iklim farklılıklarına bağlı olarak bazen Asya’dan Avrupa’ya geçerek yer değiştirdiği görülür (Leakey 1988: 174). Yapılan kazılar sonucunda Avrupa’daki yerel topluluklar arasında azda olsa brakisefallere rastlandığı gibi Asya’da da dolikosefallere rastlanabilmektedir. Bu göç dalgalarının farklı sebepler mucibince gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Fakat bir süre sonra farklı alanlara yerleşen bu toplulukların bölgede

etnik olarak belirli bir iz bıraktıktan sonra ayrıldıkları ya da yerli etnik topluluklar ile karışıp kaynaşarak yok oldukları tespit edilmiştir. Bu lokal etnik etkilerin baskın özelliğini kaybetmiş olmaları yerli halk üzerinde bir değişime sebebiyet vermedikleri anlamına gelmemelidir. Kalabalık gruplar halinde gelen topluluklar göç ettikleri kıtalarda bazen uzun süreli etnik etkiler bırakabilmişlerdir. Merkezî Asya'da yerleşime elverişli alanlarda Avrupaî hususiyet taşıyan etnik gruplar işte böyle göçlerin sonucunda bu bölgede kalan toplulukları teşkil etmiştir (Lewin 2000: 13, 36, 239). Avrupaîlık hususiyetleri, Kırgızların Fergana bölgesinde yaşayanları arasında belirgin olarak tespit edilebilmektedir (Zlotareva 1956: 62-63). Onların bedeni geniş, yüzleri biraz uzun ve basık, burun kemiği yukarı doğru kalkıktır. Çuy vadisi Kırgızları da bu özelliklere sahiptir, Talas vadisi Kırgızları da diğer bölgelerin fizikî yapılarına yakın özellikler taşır. Moğol ırkına has hususiyetler "Alay, Cenubî Tanrı dağları ve Issık Köl Havzası Kırgızları'nda belirgin olarak görülür. Alay Kırgızları'nın fizyonomik yapısı Moğollara benzemektedir. Yüzlerindeki elmacık kelimelerinin çıkıklığı, sakal ve kaşlarının zayıf oluşu, kara teni, sert saçları, yüzünün horizontal yapısı ve geniş yüzü ile tanımlanmaktadır" (Haruzin C.I, 1889: 318, 515, 529, 539). Kırgızların fizikî yapılarının özelliklerini A. İ. Levşin de tasvir etmektedir. Bu tasvir, XVIII. yüzyıl Kırgızlarının antropolojik yapılarını tanımlamaktadır. Aynı dönemde "Kırgızların dış görünüşlerinden anlaşıldığı üzere Moğol-Türk karışımından ortaya çıktıkları açıkça tespit edilebilmektedir. Yüzleri Kıpçaklarınkine benzer şekilde yassı, geniş alınlı ve daha küçük (ince) kara gözlü, küçük ağızlı, çıkık haldeki yanak kemikleri, yanaklarında çıkan silik (köse) sakal Türk boylarındaki özelliklerden daha çok Moğollara yakındır" (Levşin 1996: 301).

Bilindiği gibi Moğolların antropolojik tipine alt kol olarak Koreli, Dungan, Kırgız ve Kazakların bazı grupları girmektedir. "Kırgızların büyük bir kısmında Mongoloid (dik kara saç, sarı kızıl yüz, küçük boy, göz kenarları vd.) elementler % 68-69'luk bir orana sahiptir. Onlarda, Kazaklara daha çok Özbeklere ve Altaylılara göre Mongoloid oran çoktur. Fakat Avrupaî elementler daha azdır (% 41-42)" (Attokurov 1997: 12). Bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülen veriler ve istatistikî rakamlar XIX.-XX. yüzyılda yapılan araştırmaları içine almaktadır. XX. yüzyılda Tanrı dağları bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan cesetler son (XVII.-XX.) asırlara aittir. Bunun içinde Kırgız antropolojisinin verileri açısından düşünüldüğünde eldeki donelerle sağlıklı sonuçlara ulaşmak zor gibidir. Çok daha eski dönemlere ait olan cesetler, Yenisey, Sayan-Altay bölgesinde tespit edilmiştir. Ama bu kazılarda genel sonuçlara ulaşmak için yeterli değildir. Bunun içinde her bölgenin ortalama ölçüleri göz önünde bulundurularak ölçüler verilmeli ve istatistikî sonuçlar çıkarılmalıdır.

S. M. Abramzon etnografik verilerin dışında, antropologların ekspeditsiyalarda elde ettiği materyallerden faydalanarak Kırgızların antropolojik özelliklerine ait olan sonuçları ayrıntılı bir şekilde incelemiş ve Kırgızların fizikî yapılarını birçok araştırma sonucuna göre karşılaştırmalı incelemelerden sonra değerlendirmiştir. Bu veriler, birçok araştırma sonucuna göre daha sağlıklı bilgiler içerse bile eksik olan yönü, verilerin Kırgız antropolojisinin en eski dönemlerine inen bilgilere tam olarak dayalı olmamasıdır. S. M. Abramzon, antropologların verilerine göre Kırgızlar “Ortadan aşağı ve orta boylu (ortalama değişikliği 161,1–168,7 cm civarında) tıknaz şekilde, başının şekli brakisefal (baş ölçüsü 84–88 cm) baş ölçüleri biraz büyük ve geniş, yanak kemikleri biraz çıkık şekildedir. Burunları biraz büyük ve daha çok düzdür. Burun kemiği büyük (eğri) ve genellikle yapışık şekildedir.

Göz kapaklarında Moğol baskınlığı az görülmektedir. Fakat diğer bölgelerde bu benzerlikler farklılık arz etmektedirler. Saçları ve gözleri karadır; bazılarında ise kızıl (al) renkle de karşılaşılmaktadır. Gök gözlü olanlara da rastlanmaktadır, yüzündeki ve vücudundaki tüyler seyrek” (Abramzon 1999: 434; Ögel 1991: 209). Bu verileri destekleyen diğer kaynaklar, diş, deri (Heet 1967: 307-308) ve kan gruplarının sonuçlarına dayalı olan istatistikî verilerdir. Arkeolojik kazılarda ele edilen cesetler üzerinde yapılan incelemelerle, antropoloji disiplininin de yardımıyla büyük birçok problem rahatlıkla aşılabilmektedir. Tıbbî ölçümler antropolojik verileri sağlamlaştırmakta ve araştırma sonuçları beş altı tıbbî dala bağlı olarak açıklanmaktadır. Genolojik incelemelerde bu sonuçların doğru olup olmadığını birçok yönüyle ortaya koymakta, en hassas ölçüm metodlarına dayalı olarak küçük farklılıkların sebepleri anlaşılabilir.

Diş, deri ve kan yapısı incelemelerinin sonuçları sadece bir etnik komponentin diğer komponentlerden farkını ortaya koymak için değil, aynı etnik komponentin kendi içindeki bölgesel farklılıklarını tespit etmek içinde kullanılmaktadır. “Odontolojik araştırmalarda doğu kompleksi oranlarına göre Mongoloid elementler Hakaslar da % 46,1, Kazaklarda % 47,2, Kırgızlarda % 57,4’tür. Derisinin rengi ve odontolojisi yönünden Kırgızlardaki yüzdeler göz önünde tutulduğunda Mongoloid elementler daha çoktur” (Attokurov 1997: 142). Rus araştırmacıların ağırlıklı olarak üzerinde durdukları tezlerden biri bilindiği gibi Moğol etnik komponentinin Kırgızlar üzerindeki belirgin etkisidir (Nesturuh 1958: 27, 83). Bu tezin delilleri ve hali hazırda elde edilen verilere göre şekillendirilişini geçersiz kılacak yeni kazılar ve materyaller bulunana kadar bu istatistikî oranları kullanma mecburiyeti vardır. Ama Kırgızların ve Kazakların Türk ırkına ait hususiyetleri % 54-50 oranında korumaları bu etkinin belirgin bir baskı oluşturmadığına da delildir. Moğol etnik baskısı uzun süre istila edilmiş olan Tanrıdağı bölgesi Kırgızları için söz konu-

sudur. Yenisey Kırgızları arasındaki oran ise yoğun bir kesafetle brakise-fal hususiyetleriyle Türklerin baskın özelliklerine işaret etmektedir.

Değerlendirme

Dönemlerine göre Kırgızların antropolojik yapıları ele alındığında **1. etapta** Usun ve Ting-ling etnik yapısının belirgin bir etki oluşturduğu ve **2. etapta**ki Türkleşme döneminin (Avrupaî özellik taşıyan bazı özel antropometrik ölçülere rağmen) Kırgızları, Asyenik yapıya daha fazla yaklaştırdığı tespit edilir. S. İ. Rudenko, bu dönemden itibaren Moğol fizyonomik etkisinin belirginleşmeye başladığı tezini savunsa da bu teze katılmak mümkün değildir (Rudenko 2001: 400). **3. etapta** görülen etnik yönden toparlanma dönemine (Kırgız derjevası ve Kıpçak hâkimiyeti sırasında) rağmen **4. etapta** Kırgızlar üzerinde Moğol unsurlarının baskı dönemi uzun süre hâkimiyetini devam ettirdiği için kalıcı izler bırakmıştır. 4. etabın etkisinin fazla olmasının ve kalıcı olarak günümüze kadar ulaşan etkileri saklamasının önemli sebeplerinden biri de Moğol fizyonomisinin Karakitay etnik dokusu üzerine gelerek sağlamaştırmasıdır⁸. 3. 4. ve arkasından **5. etapta** Kalmak etnik baskısına Kırgız antropolojisinin maruz kalmasıyla durum iyice değişmiş, Kırgızlar arasında Moğol fizyonomisi büyük oranlarda artmıştır. Zamanla 1. ve 2. etapta fizyonomik yönden görülen Türkleşme oranı % 40'lara kadar gerilemiştir. Kırgızların fizyonomisinde görülen Avrupaî özellikler işte bu etaplara bağlı olarak her geçen asırda silindiği için günümüz Kırgızları zamanla Moğollara daha çok benzemeye başlamıştır. Fakat Yenisey Kırgızları için bu tespit söz konusu değildir. Kırgızların eski vatanlarında durum değişiktir. Mevcut yapı sadece Tanrıdağı Kırgızları için geçerlidir. Kırgızların ve Kazakların etnik olarak önemli bir değişime uğradıkları diğer bir dönem ise **6. etap** olarak bilinen Kalmak dönemidir. Fakat bu dönem inceleme alanımızın ve zaman olarak inceleme dilimimizin dışında kaldığı için ele alınmamıştır. Bu dönem, Kazak ve Kırgız fizyonomisinde önemli etki oluşturduğu için günümüz etnik yapısı incelenirken göz önünde tutulmalıdır. Kazak boylarıyla kaynaşan Kırgızların yoğun etnik baskı döneminden uzaklaşarak, dört yüz yılı aşkın bir süreçte belirgin oranlarda yeniden Türk tipine doğru yaklaştıkları görülecektir. Bu etki, günümüz Kırgızlarının (Tanrıdağı Kırgızları) fizyonomik yapısında çıplak gözle görülür şekilde tespit edilebilmektedir.

⁸ 3.-4. etap olarak nitelediğimiz dönemi P. Golden, Moğollar dönemi olarak adlandırmakta ve Moğol sematik tipinin baskın hal aldığı evre olarak tanımlamaktadır. (P. Golden 2002: 388).

KAYNAKÇA

- ABRAMZON S. M., (1999), *Kırgız Cana Kırgızistan Tarihi Boyunca Tandalma Emgекter*, Soros Fondu Yayınları, Bişkek.
- AKIŞEV K. A., (1996), “Ertedegi Temir Deuri Men Bizdin Zamanımızdın Şebindegi Antropologiya”, *Kazakistan Tarihi*, C.I, Atamura Yayınları, Almatı.
- ALEKSEYEV V. P., (1956), “Hakassı, Yeniseyskie Kırgızı, Kırgızı”, *TKAEE*, C.I, Akademi Nauk, Moskva,
- .۱۹۸۶. نالماس ثورغون. هوللارڈك قسقچہ تاريخي. قەشقەر. (Almas Turgun, (1986), *Hunların Kısaça Tarihi*, Kaşkar Uygur Neşriyatı, Kaşkar.
- ARİSTOV N. A., (1896), “Zametki Ob Etničeskom Sostave Tyurskih Plemen Narodnostey Svedeniya Ob İh Çislennosti”, *JS*, Vıp. III-IV, Spb.
- ARİSTOV N. A., (2001), *Usuni i Kırgızı İli Kara-kırgızı*, İlim Neşriyatı, Bişkek.
- ARSAL S. M., (1972), *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- ATTOKUROV S., (1996), *Kırgız Etnografyasının Tarihnaaması*, Soros Fondu Yayınları, Bişkek.
- ATTOKUROV S., (1997), *Kırgız Etnografyası*, Kırgızistan Yayınları, Bişkek.
- BARTHOLD V. V., (1965), “Balasagun”, *Soç.*, C.III, İzd. Vo. Vost. Lit., Moskva.
- BERNŞTAM A. N., (1956), “O Poyavlenii Kirgizov Na Tyan-Şane v IX-X vv’”, *SE*, №4.
- BERNŞTAM A. N., (1999), “Kırgız Halkining Şakllanişi”, *Kırgızler. Manbalar, Tarih, Etnografiya* (Tuzuçılar: Ö. Karayev), Soros Fondu Yayınları, Bişkek.
- BUŞAKOV V. A., (1997), *Obşçie Elementı v Etnonimii Altayskih Narodov. Yazıki, Duhovnaya Kultura i İstoriya Tyurkov, Traditsii i Sovremennost (Trudi Mejdunarodnoy Konferentsii v 3-h tomah, 9-13 iyun 1992, g. Kazan)*, C.I, Moskva.
- DEBETS G. F., (1956), “Problema Roishajdeniya Kirgizskogo Naroda v Svete Antropologičeskih Dannih” *Trudi Kirgizskoy Arheologo- Etnografičeskoj Ekspeditsii*, (TKAEE), C.I, Akademi Nauk, Moskva.
- DU RUNKUN., Go Binyan, (1997), “Kırgız Ulutunun Ata Konuşu Cana Alardın Batışka Köçüşü”, *Kırgızdar*, C.IV, Soros Fondu Yayınları, Bişkek.
- DUYAR İ., (2003), “Antropometri”, *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- GENÇ R., (1997), *Kaşgarlı Mahmut’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE Yayınları, Ankara.
- GENÇ R., (1981), *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl Türk Hakimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, KB Yayınları, İstanbul.
- GOLDEN P., (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Tercüme:O. Karatay), Karam Yayınları, Ankara.

- GÖMEÇ S., (2000), *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GÜVENÇ B., (1999), *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- GRUMM-GRJMAYLO G. E., (1926-930), *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray*, C.II.-III, Vıp.I- C.III, Vıp II, Gos. Rus Geog. Ob., Leningrad.
- HARUZİN A., (1889-1891), *Kirgızı Bukeevskoy Ordı (Antropologo-Etnologičeskiy Oçerk)*, Vıp. I, II, İmpar. Mosk. Uni., Moskva.
- HEET H. L., (1967), “Dermatoglyphics of the Peoples of Central Asia”, *VII Mejdunarodnyy Kongress Antropologičeskih i Etnografıçeskih Nuk (3-10 avgusta 1964 g.)*, Volume II, Moskva.
- KALKAN M., (2000), “Kırgız Uuularının Caygaşuu, Etnogenez Caktan Bölünü Mezgilderi”, *Koomduk İlimder Curnalı*, Vıp. I, Bişkek.
- KUMEKOV B. E., (1972), *Gosudarstvo Kimakov IX-XI vv Po Arabskim İstoçnikam*, Nauka, Almatı.
- KANSU Ş. A., (1986), *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler*, C.I, TTK Yayınları, Ankara.
- LEAKEY L. S. B., (1988), *İnsanın Ataları*, (çev. G. Arsebük), TTK Yayınları, Ankara.
- LEVŞİN A. İ., (1996), *Opisanie Kirgiz-Kazaçih, İli Kirgiz-Kaysatskih, Ord i Stepey*, Sanat Baspası, Almatı.
- LEWİN R., (2000), *Modern İnsanın Kökeni*, (çev. N. Özüaydın), TÜBİTAK Yayınları, Ankara.
- LİGETTİ L., (1986), *Bilinmeyen İç Asya*, (çev. S. Karatay), TTK Yayınları, Ankara.
- LİGETİ L., (1925), “Die Herkunft des Volksnamens Kirgiz Csoma-Archiv”. *Zeitschrift für Türkische Philologie und Verwandte Gebiete*. I. Band. 5 Heft. I April.
- MAHMUT KAŞKARİ, (1997), (ديوان لغات الترك) *Türük Sözdigi* (Avdarğan: K. Egeubay), C.I, Hant Baspası, Almatı.
- MALYAVKİN A. G., (1983), *Uygurskie Gosudarstva v IX-XII vv*, Nauka, Novosibirsk.
- MALYAVKİN A. T., (1981), *İstoriçeskaya Geografiya Tsentalnoy Azii*, Nauka, Novosibirsk.
- MENGES K. G., (2000), *Türk Elderi Cana Alardın Tilderi* (Kot:T. Abdiyev), Soros Fondu Yayınları, Bişkek.
- MİKLAŞEVSKAYA N. N., (1959), “K Voprosu Ob Udelnom Vese Tsentralnoaziatskogo Elementa v Obrazavanii Antropologičeskogo Tipa Kirgizov”, *Trudi Kirgizskoy Arheologo-Etnografıçeskoj Ekspeditsii*, T. II, Moskva.
- MUHAMMED M., (1994), *Orıs Entsiklopediyalarındağı Kazak Sejiresi*, Atamura Baspası, Almatı.
- NESTURUH M. F., (1958), *Çeloveçeskie Rası*, Üçpedgiz, Moskva.

- .۱۹۸۴. شىنجاڭ. قاراخانىلارنىڭ قىسقىچە تارىخى. (Hacı Nur Hacı, (1984), *Karahanların Kısaça Tarihi*, Şıncan Halk Neşriyatı, Şıncan.
- OŞANİN L. V., (1927), “Materialı po Antropologii Sredney Azii. Kirgizii Yujnogo Poberejya İssık Kulya”, *V. V. Bartoldu Turkestanskıe Duruziya, Uçeniki i Poçtatili*, Taşkent.
- ÖGEL B., (1991), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- ÖGEL B., (1948), “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyası Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, *AÜDTCFD*, C.VI, S.4, Eylül-Ekim.
- ÖZBEK M., (2003), “Mongoloid İrk”, *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- ROUX J. P., (2001), *Orta Asya. Tarih ve Uygarlık*, (terc:L. Arslan), Kabalıcı Yayınları, İstanbul.
- RUDENKO S. İ., (2001), *Başkurtlar*, Çev: R.-İ. Kurban, Kömen Yayınları, Konya.
- . ۱۹۸۶. سايرامى موللا موسا. تارىخى ھەمدى. (نەشرگە تاييارلغۇچى. نەنودەر بايتور) شىنخوئا. (Sayrami Molla Musa, (1986), *Tarihi Hamidi*, Neşre Hazırlayan. Anvar Baytur, Milletler Neşriyatı, Şinhao.
- SIN TAN-ŞU, (2003), *KKTB.*, C.II, KTMÜ Yayınları, Bişkek.
- SMAGULULI O., (1994), “Kazaktardın Etnikalık Tarihındaki Metodologiyalik Maseleler”, *KRUGAH*, №1.
- SÜMER F., (1999), *Tarihleri-Boy Teşkilatı, Destanlar. Oğuzlar (Türkmenler)*, TDAV Yayınları, İstanbul.
- ŞEŞEN R., (1988), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TKAE Yayınları, Ankara.
- TAŞAĞIL A., (2004), *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Yayınları, Ankara.
- VASARY I., (1971), “Kam, An Early Samoyed Name of Yenisey”, *Biblioteca Orientalis Hungarica XVII, Studia Turcica*, Budapeşt.
- WELLS C., (1984), *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*, (çev. B. Güvenç), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- ZOLOTAREVA İ. M., (1956), “Somatologičeskiy İssledovaniya v Ferganskoy Doline”, *Trudi Kirgizskoy Arheologo-Etnografičeskiy Ekspeditsii*, T.I, Moskva.